शोध पत्र – bfrgkl

egkjk"Vªkrhy L=h thou vkf.k L=hf'k{k.kkpk bfrgkl

* ik- Mk- vfuy ekf.kdjko cI.k

* **Z.B. Patil College ,Dhule**

महाराष्ट्रातील स्त्री जीवन

१९ व्या शतकात आणि विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात महाराष्ट्रातील स्त्री वर्गाला स्त्री शिक्षणास विरोध, बालविवाह प्रथा, विधवाविवाहास बंदी या समस्यांना सामोरे जावे लागले. स्त्रीला कुटुंबात सन्मानाचे स्थान मिळावे, अधिकार मिळावेत म्हणून सुधारणावादी विचारवंतांनी विशेष प्रयत्न केले. स्त्रियांना कुटुंबात अतिशय हीनतेची वागणूक दिली जात असे. मुलीचा जन्म म्हणजे जणू काही कुटुंबावर संकट कोसळले असे मानले जाई. महाराष्ट्रात मुलीच्या नवजात अर्भकाला ठार मारण्याची म्हणजे भ्रूण हत्येची अतिशय क्रूर पद्धती रूढ होती. मुलींचा बालवयातच विवाह केला जात होता. मुलीला विवाह म्हणजे काय, संसार म्हणजे काय हे कळत नसतांना अवघ्या ५ ते ६ वर्षे वयाची असतांना तिचा विवाह केला जात असे. या विवाहामध्ये वराच्या वयाची मर्यादा मात्र नसे. साठ ते पासष्ट वयाच्या वराशीही या कोवळ्या मुलीचा विवाह केला जाई. लग्नानंतर काही दिवसातच मुली विधवा होत असत. 'हळदीच्या डागावर विधवा झ ालेल्या त्या मुलीला सारं आयुष्य परित्यक्त्या म्हणून व्यतीत करावे लागे.' बालवयात विधवा झालेल्या स्त्रियांना अतिशय दयनीय स्थितीत आपले सारे जीवन कंठावे लागे. महाराष्ट्रात सर्वच जाती जमातीमध्ये बालविवाहाची प्रथा रूढ होती. म्हणूनच सर्वदूर रुजलेली ही प्रथा मोडून काढणे गरजेचे होते. विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात पं. श्रीधरशास्त्री पाठकांसारख्या सुधारणावाद्यांनी प्रयत्न केलेले दिसतात. स्त्रीचं जीवन म्हणजे समाज व्यवस्थेने निर्माण केलेल्या चौकटीतलं जिणं होतं. 'रूढी परंपरांचे प्राबल्य असलेल्या समाज व्यवस्थेत मुलीने शिक्षणासाठी कधी जावे हा प्रश्नच होता. कारण वयाच्या पाचव्या-सहाव्या वर्षी विवाह होत. लगेच बाळंतपण आणि कौटुंबिक जबाबदाऱ्या तिच्यावर पडत.' म्हणजेच स्त्रीला योजनाबद्ध रीतीने शिक्षणापासून वंचित ठेवले जात होते. स्त्रियांना त्यांच्या हक्कांची आणि अधिकारांची जाणीव करून देणे आवश्यक होते. हे सत्कार्य म. जोतिराव फुले, सावित्रीबाई फुले, रमाबाई रानडे, ताराबाई मोडक, पं. श्रीधरशास्त्री पाठकांसारख्या व्यक्तींनी आपल्या लेखणीतून तसेच प्रत्यक्ष आचरणातून केलेले दिसते. तत्कालीन बालविवाहात वधूचे वय लग्नात ऋतूप्राप्तीपूर्वीचे असावे. या रूढीचा इतका अतिरेक झाला होता की गर्भावस्थेतील मुला-मुलींच्या विवाहाचे बेत त्यांचे आई-वडील करीत. शिवाय कामवासनेची झुळूकही अंगावरून गेली नसणाऱ्या अल्पवयीन वधू-वरांचे शारीरिक संबंध घडलेच पाहिजे, असा सोसही तेव्हाच्या आई-बापांना का वाटत असावा? त्याचवेळी हे ही लक्षात घेतले पाहिजे की असा सोस असणारा समाज, वयात आलेल्या तरुण विधवेला मात्र पुनर्विवाहाची परवानगी देत नव्हता. तरुण विधुरालाच काय पण जख्खड म्हाताऱ्यांचाही हवा तितक्या वेळा अल्पवयीन मुलींशी विवाह करण्याचा हक्क समाजाला मान्य होता. पण तरुण विधवेचा शरीरसुखाचा हक्क समाजाला मान्य नव्हता. परंतु ती तरुण विधवा पूर्वी अल्पवयीन सधवा असताना मात्र, तिला ज्या संबंधाची कल्पनाही नाही आणि भीतीही वाटत असावी, तो अनुभव घेण्यास भाग पाडीत होता. स्त्री वर्गाच्या हक्क आणि अधिकारावर गदा आणणाऱ्या अनिष्ट प्रथा समाजात रूढ होत्या. प्रचलीत असलेल्या बालविवाह पद्धतीचा एक दुष्परिणाम म्हणजे विधवांची प्रचंड संख्या होय. विधवा स्त्रीचे जीवन म्हणजे अगदी मरणप्राय यातना सहन करण्यासारखं होते. समाजाचा विधवा स्त्रियांकडे बघण्याचा दृष्टिकोन अतिशय वाईट असल्याचे प्रत्ययास येते. विधवा झालेल्या स्त्रीला आपले सारे आयुष्य घराच्या सांदीकोपऱ्यात अतिशय हीनतेची वागणूक सहन करीत व्यतीत करावे लागे. विधवांच्या असहाय्य स्थितीचा गैरफायदा समाजद्रोही लोक घेत असत. विधवांवर जबरदस्ती करून अत्याचार करीत. समाजाच्या या किळसवाण्या प्रकाराला कंटाळून काही विधवा घराचा त्याग करून वाममार्गाला लागीत किंवा आश्रमाचा आश्रय घेत असत. आप्तस्वकीयांकडून पशूतुल्य वागणूक दिली जात असल्याने विधवा स्त्रियांची स्थिती अतिशय हृदयद्रावक होती. १५ जून १९४९च्या ज्ञानोदयच्या अंकात लोकहितवादी म्हणतात. 'ब्राह्मणातील विधवा स्त्रियांना जी दुःखे उत्पन्न होतात, त्यावरून विचारशील मनुष्याच्या मनात दया उत्पन्न व्हावी. सरकारने यात हात घालावा, तर लोकांचे मनात आनंद होईल. उपवास करणारी विधवा नाही असे एकही घर सापडत नाही. शास्त्री व पंडित विपरीत उपदेश करतात. राजरोस मुली विकल्या जातात. स्त्रियांच्या अज्ञानामुळे भटजी विधवांना हजार व्रते सांगतात. आता लोक डोळे उघडून जर पाहतील तर बरे होईल.' विधवांच्या अज्ञ ानाचा फायदा घेत तत्कालीन शास्त्रीपंडीतांच्या चुकीच्या उपदेशावर लोकहितवादींनी प्रकाश टाकलेला आहे. धर्मशास्त्राची चिकित्सा होऊन समाजात रूढ असलेल्या प्रथा, परंपरा कशा चुकीच्या आहेत हे मांडणे गरजेचे होते. या पार्श्वभूमीवर हे महत् कार्य स्वामी केवलानंद सरस्वती, तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी, पं. श्रीधरशास्त्री पाठक इत्यादी व्यक्तींनी केले.

'तत्कालीन समाजाने स्त्रीकडे केवळ मानव्य भावनेने पाहणे आवश्यक होते. परंतु पुरुषसत्ताक कुटुंब पद्धतीत ते झाले नाही. परंपरेत स्त्रीचा मानव म्हणून विचारच झाला नाही. तिला वस्तू म्हणून वागविले गेले व गौण सामाजिक दर्जा दिला गेला. यामागील कारणांमागे

स्वातंत्र्याच्या संकल्पनेला स्थान नसलेली कर्तव्यकेंद्री नीती व तिच्यावर आधारलेला जीवन व्यवहार आहे.' म्हणजेच स्त्री वर्गाविषयीची समाजाची धारणा बदलणे महत्त्वाचे होते. स्त्री ही वस्तू नसून कुटुंबासाठी सर्वस्व अर्पण करणारी महत्त्वपूर्ण व्यक्ती आहे हा विचार समाजमनी रूजणे महत्त्वाचे होते. परंतु स्त्रीवर पुरुषाचा, मग तो पिता असे, पती असो किंवा पुत्र असो मालकी हक्क मानला जात असे. एकमेकांवर हक्क प्रस्थापित करणे म्हणजे मानवाची वस्तु करणे होय. याऐवजी स्त्री पुरुष स्वतःच्या निष्ठेमुळे मित्रभावाने राहिले तर खऱ्या अर्थाने एकमेकांचे होतील व त्यांच्यामध्ये व्यक्तिमत्वे भिन्न राहूनही सहकार्य व सहभागाची प्रवृत्ती राहील. दोन मित्र जसे एकमेकांचे गुणदोष मान्य करूनही बांधिल राहतात त्याप्रमाणे पुरुष व स्त्री, पती व पत्नी बांधिल राहतील. थोडक्यात पुरुष वर्गातील मानव्य भावना जागृत होणे महत्त्वाचे आहे. नात्यापेक्षाही त्या नात्यांतील स्नेह, प्रेम आणि एकमेकांसाठी स्वतःला वाहून घेण्याची प्रवृत्ती निर्माण झाली पाहिजे. समता, सहजीवन, व्यक्तिस्वातंत्र्य, बुद्धिप्रामाण्य या तत्त्वप्रणालीचा जर समाजाने स्वीकार केला तर समाजाचा उत्कर्ष होतो. परंतु या तत्त्वांची जर पायमल्ली केली तर समाजाची अधोगती होते. १९ व्या शतकात समाजाने ही तत्त्वप्रणाली पायदळी तुडवली होती. म्हणूनच समाजजागृतीची गरज होती. ही गरज म. फुले, राजर्षी शाहू महाराज, स्वामी केवलानंद सरस्वती, पं. श्रीधरशास्त्री पाठक, तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांसारख्या सुधारणावादी विचारसरणीच्या तत्त्ववेत्यांनी पूर्ण केली.

महाराष्ट्रातील स्त्रीशिक्षणाची वाटचाल

'स्त्रीची अज्ञान आणि अंधःकारातून सुटका करायची असेल तर त्यावर एकमेव उपाय म्हणजे शिक्षण होय.' ही विचारधारा विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात पुढे आलेली दिसते. एकोणीसाव्या शतकात स्त्रियांचे जीवन उंबरठ्याच्या आत बंदीस्त करून टाकलेले होते. एकोणीसाव्या शतकात ब्रिटिश प्रशासनाने हिंदुस्थानातील शिक्षणाकडे विशेष लक्ष दिले. गव्हर्नर जनरल एलफिन्स्टनच्या काळात प्रामुख्याने शिक्षण प्रणालीचा विकास झाला. 'जनतेच्या शिक्षणाच्या बाबतीत सरकारने पैशाची काटकसर करणे सर्वस्वी अयोग्य आहे.' जनतेला शिक्षण देणे हे सरकारचे नुसते कर्तव्यच नाही, तर त्यात सरकारचे हित आहे, सरकारचा मान आहे; प्रत्येक देशामध्ये गरीब लोकांचे सुख बव्हंशी त्यांच्या शिक्षणावर अवलंबून असते. विचारीपणा आणि स्वाभिमान या गुणांपासून इतर साऱ्या चांगल्या गुणांची उत्पत्ती होत असते, आणि हे गुण प्राप्त होण्याचे एकमेव साधन म्हणजे शिक्षण आणि या गुणांची जर तातडीची जरूर कोठे असेल तर ती हिंदुस्थानला असे विवेचन करून शिक्षणामुळे हिंदुस्थानातील अनेक दुष्ट व घातक चाली नष्ट होतील. एलफिन्स्टन घोर चालींमुळे विषण्ण झाला होता. सतीचा भीषण प्रकार आणि लहान मुलींची हत्या या त्या चाली होत. शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रसार झाला तरच यासारख्या दुष्ट चाली आणि एकंदरीतच सर्व प्रकारच्या भोळ्या समजुती यांचा विनाश होईल असे एलफिन्स्टनने आग्रहाने प्रतिपादन केले होते. ब्रिटिश प्रशासनानेही स्त्रियांची अमानुष अशा रूढी परंपरातून मुक्तता करण्यासाठी शिक्षणाचे महत्त्व प्रतिपादले. त्यांनी महाराष्ट्रात शिक्षणाच्या सुविधाही उपलब्ध करून दिल्या. परंतु प्रतिगामी मंडळीचा स्त्रीशिक्षणाला प्रखर विरोध होता. महाराष्ट्रात म. जोतिराव फुले आणि सावित्री फुले यांनी स्त्री शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवली. 'जिच्या हाती पाळण्याची दोरी ती जगाते उद्धारी' हे आपल्या स्त्री शिक्षणाच्या कार्याचे ब्रीदवाक्य घोषित केले. म. ज्योतिरावांबरोबर त्याचे सहकारी केशवराव, जगन्नाथजी आणि अण्णासाहेब चिपळूणकर या सर्वांनी स्त्री शिक्षणा संदर्भात महत्त्वपूर्ण कार्य केले. स्त्रियांनी विद्या शिकावी, अभ्यास करावा आणि पुरुषांच्या बरोबरीने वागावे हा हिंदूंना अधर्म वाटतो. स्त्रियांनी शिकू नये, धर्मशास्त्राचा अभ्यास करू नये आणि पुरुषांच्या बरोबरीने राहण्याचा दर्जा संपादन करण्याची महत्त्वाकांक्षा बाळगू नये, अशी आज्ञा काही प्राचीन शास्त्रांधारे ते सांगत असतात. स्त्रियांनी निमूटपणे निष्ठेने नवऱ्याची आज्ञा पाळणे किंवा त्याची सेवा करणे हेच स्त्रीचे जीवितकार्य आहे असे त्यांना वाटते. हा त्यांचा समज अत्यंत चुकीचा आहे. शिक्षणामुळे गृहकृत्ये उत्तम पार पाडण्यास स्त्रिया अधिक कार्यक्षम बनतील. मुलांचे संगोपन आणि त्यांच्या बुद्धीचा विकास करण्याचे कामी त्यांचे चांगले साह्य होईल. १९ व्या शतकात महाराष्ट्रात स्त्रियांचे कार्यक्षेत्र म्हणजे 'चूल आणि मूल' एवढ्यापुरते मर्यादित होते. धर्मशास्त्र्यांचा चुकीचा अर्थ लावून प्रतिगामी स्त्री शिक्षणाला प्रखर विरोध करीत होते. स्त्रीशिक्षणाविषयी अतिशय चुकीचा समज परंपरावादींचा असल्याचे दिसून येते. स्वामी केवलानंद, तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी, पं. श्रीधरशास्त्री पाठकांसारख्या धर्मशास्त्रावर अधिकार असणाऱ्या व्यक्तींनी धर्मचिकित्सा करू न स्त्रिशिक्षणाला विरोध करण्यास कुठलाही धर्मशास्त्रीय आधार नसल्याचे स्पष्ट केले. ध्अधर्म नको, स्त्रिया कुमार्गास लागू नयेत म्हणून त्यांना शिक्षण नको, या समजुतींबरोबरच, स्त्रिया शिकल्या तर त्या अल्पवयात विधवा होतील ही भीतीही त्या वेळच्या समाजात रूढ होती. बालविवाह, बाल-जरठ विवाह, रोगराई आणि साथींचा औषधोपचार व प्रतिबंध याबद्दलची अत्यंत तुटपुंजी व्यवस्था यामुळे एकोणिसाव्या शतकातील एकंदर आयुष्यमान कमीच होते. त्यामुळे विधवा होण्याचे प्रमाणही फार मोठ्या प्रमाणावर होते. त्यांचा संबंध, मात्र स्त्री शिक्षणाशी जोडला गेला. असा संबंध जोडणे म्हणजे, स्त्रियांना भीती निर्माण करण्याचाच एक प्रकार होता. कारण अशिक्षित, अडाणी स्त्रियांवर स्वतःचा अधिकार गाजवणे पुरुषांना सोपे जाते.ङ भ्रामक समजूतींचा प्रसार करून स्त्री वर्गाला शिक्षणापासून लांब ठेवण्याचा पद्धतशीर प्रयत्न सुरू होता. परंतु सुधारणावादी विचारसरणीचा दुसरा गटही शिक्षण विकासासाठी कार्यरत होता. इ.स. १८४८ मध्ये शिक्षण प्रसार आणि सामाजिक सुधारणा करण्याच्या उद्देशाने स्टुडंटस् लिटररी ॲन्ड सायंटिफिक सोसायटीची स्थापना मुंबईमध्ये झालेली होती. दादाभाई नवरोजी, डॉ. भाऊ दाजी लाड या संस्थेमार्फत मुलींना शिक्षण देत असत. मुलींच्या शिक्षणासाठी रावसाहेब मंडलीक, प्रा. रा. गो. भांडारकर, माधवराव बर्वे, वगैरे मंडळीनी महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडली. म. फुल्यांनी आपल्या मित्रांच्या मदतीने पुण्यात मुलीसाठी पहिली शाळा सुरू केली.

३ जुलै १८५१ रोजी पुण्यात बुधवार पेठेतील अण्णा चिपळूणकरांच्या वाड्यात शाळा सुरू करण्यात आली. त्या दिवशी पटावर ८ मुली होत्या. त्यांची संख्या लवकरच ४८ झाली. मुलींसाठी एतद्देशीय शाळेची द्वारे उघडी झाली. परंतु सनातनी समाजाचा होणारा विरोध सुरुच होता. महाराष्ट्रात स्त्री शिक्षणाविषयी जागृती निर्माण करणे, शिक्षणाची गरज प्रतिपादन करणे आणि स्त्रियांनी शिक्षण घेणे ही धर्मबाह्य बाब नसल्याचे समाजमनांवर बिंबवणे गरजेचे होते. हे कार्य पं. श्रीधरशास्त्रींसारख्या धर्मशास्त्रावर अधिकार असणाऱ्या बुद्धीवाद्यांनी केले. सुधारणावादी विचारसरणी असलेल्या मंडळींच्या कार्यामुळे आधुनिक काळात स्त्री शिक्षणाची सर्वांगीण प्रगती झालेली आहे. आदर्श समाज निर्मितीसाठी स्त्री शिक्षणाकडे विशेष लक्ष देणे गरजेचे आहे. स्त्रियांना असे शिक्षण दिले पाहिजे की, त्याच्या योगाने त्या पडेल त्या परिस्थितीत, कार्यक्षम होऊ शकतील आणि सर्वांगीण उन्नतीच्या योगाने, त्या सु-कन्या, सु-माता, सु-पत्नी होऊन राष्ट्राच्या अभ्युदयासाठी विविध परिस्थितीत, तन-मन-धन अर्पण करू न हिंदूभूमीच्या उद्धारणार्थ सु-माता झटतील. आर्यवर्तातील स्त्रिया आपल्या नैसर्गिक कर्तव्याचा अंगीकार करू न इतर राष्ट्रातील स्त्रियांना आदर्शमूल होतील अशी आशा आहे. भारतीय संस्कृतीत स्त्रियांना महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. ते स्थान अबाधीत राहण्यासाठी मुलींसाठी आदर्श संस्कारक्षम शिक्षण प्रणालीची आवश्यकता आहे. विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या युगात आदर्शवत अशा आपल्या प्राचीन संस्कृतीचा विसर पडत चाललेला आहे. म्हणूनच आधुनिकतेबरोबरच सुसंस्कार करणाऱ्या शिक्षण प्रणालीची आजच्या समाजाला आवश्यकता आहे. पं. श्रीधरशास्त्रींनी स्त्रीशिक्षणाला धर्मशास्त्राधार असल्याचे स्पष्ट करू न स्त्रीशिक्षणाचा अंगीकार केला.

संदर्भ ग्रंथ

१. पं. श्रीधरशास्त्रींचे ***हस्तलिखिते.***
२. पं. श्रीधरशास्त्रींची ***टिपण*** वही
३. तत्त्वनिष्ठ परिवर्तनवादी परिषद, ठाणे येथील कार्य ***अहवाल*** (१९३४)
४. जोशी महादेवशास्त्री, ***भारतीय संस्कृतीकोश***, १० वा खंड.
५. केळकर मीना, ***भारतीय स्त्री संकल्पना आणि प्रतिमा,*** पुणे १९९०.
६. दांडेकर शं. वा., ***भारतातील थोर स्त्रिया,*** पुणे, १९६३.
७. बाबर सरोजिनी, ***स्त्रीशिक्षणाची वाटचाल***, महाराष्ट्र शासन.
८. रानडे प्रतिभा, ***स्त्रीप्रश्नांची चर्चा : एकोणिसावे शतक,*** पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.